

ZARAR YETKAZISHDAN KELIB CHIQADIGAN MAJBURIYATLARNING FUQAROLIK HUQUQIDAGI AHAMIYATI: NAZARIY VA DOKTRINAL TAHLIL

Qayumova Dildora Shokirovna

Farg'ona yuridik texnikumi

"Mutaxassislik fanlari" kafedrası o'qituvchisi,

Telegram: +998 90 562 46 35,

e-mail: dildoraqayumova1980@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarning (delikt majburiyatlarining) fuqarolik huquqidagi o'rni va ahamiyati nazariy-huquqiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy fuqarolik huquqi doktrinalari, xususan, olimlarning konsepsiyalari o'rganilib, delikt majburiyatlarining kompensatsion, oldini oluvchi (preventiv) va tiklovchi funksiyalari yoritiladi. Shuningdek, zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarning shartnomaviy majburiyatlardan farqli jihatlari hamda fuqarolik muomalasida buzilgan huquqlarni tiklashdagi roli tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari delikt majburiyatlari nafaqat jabrlanuvchining mulkiy va nomulkiy manfaatlarini himoya qilish, balki fuqarolik muomalasining barqarorligini ta'minlash vositasi ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: delikt majburiyati, zarar yetkazish, fuqarolik javobgarligi, corrective justice, kompensatsiya, fuqarolik huquqi, zarar qoplash, delikt javobgarligi.

Fuqarolik huquqida majburiyatlarning vujudga kelish asoslari orasida zarar yetkazish natijasida yuzaga keladigan majburiyatlar alohida o'rin egallaydi. Bozor iqtisodiyoti rivojlanishi, texnologik taraqqiyot va iqtisodiy aloqalarning murakkablashuvi natijasida shaxslar va tashkilotlar tomonidan yetkaziladigan zararlar soni ortib bormoqda. Shu sababli zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar institutining nazariy asoslarini o'rganish va uning huquqiy ahamiyatini aniqlash dolzarb masala hisoblanadi. Fuqarolik huquqining asosiy vazifalaridan biri buzilgan huquqlarni tiklash va jabrlanuvchining manfaatlarini himoya qilishdan iborat. Aynan delikt majburiyatlari ushbu vazifaning amaliy mexanizmini tashkil etadi. Zamonaviy huquq nazariyasida mazkur institutning mohiyatini tushuntirish uchun turli doktrinalar ishlab chiqilgan bo'lib, ulardan eng mashhurlaridan biri corrective justice (tiklovchi adolat) nazariyasi hisoblanadi. Ernest Weinribning fikricha, delikt javobgarligining asosiy maqsadi huquqbuzar va jabrlanuvchi o'rtasida buzilgan huquqiy muvozanatni tiklashdan iboratdir.

Tadqiqot davomida qiyosiy-huquqiy, tizimli-tahliliy va doktrinal tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarning nazariy asoslari bo'yicha xorijiy olimlarning qarashlari o'rganildi. N. Imomov zarar yetkazish oqibatida vujudga keladigan majburiyatlarni shartnomadan tashqari majburiyatlarning mustaqil turi sifatida baholab, ularning asosiy vazifasi jabrlanuvchining buzilgan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarini imkon qadar to'liq tiklashdan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, delikt majburiyatlari mutlaq huquqlarning buzilishi natijasida yuzaga keladi va aynan shu jihati bilan shartnomaviy majburiyatlardan farqlanadi.

Akademik H. Rahmonqulov esa majburiyatlarni shartnomaviy va shartnomadan tashqari turlarga ajratib, zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarning o'ziga xos xususiyati ularning taraflar xohishidan tashqari ravishda vujudga kelishida ekanligini qayd etadi. Uning fikricha, bunday majburiyatlarda taraflar huquqbuzarlik sodir etilgandan keyingina aniqlanadi, javobgarlikning hajmi esa yetkazilgan zarar miqdoriga bog'liq ravishda belgilanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy huquqshunoslikda zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarning ahamiyatini izohlovchi uchta asosiy yondashuv mavjud. Birinchi yondashuvga ko'ra, delikt majburiyatlarining asosiy vazifasi jabrlanuvchining buzilgan huquqlarini tiklashdan iborat. Ushbu konsepsiya corrective justice nazariyasi sifatida tanilgan. Ernest Weinrib delikt huquqini huquqbuzar va jabrlanuvchi o'rtasidagi korrelyativ munosabat sifatida baholab, javobgarlikning mohiyati zarar ko'rgan shaxsning huquqiy holatini tiklashdan iboratligini ta'kidlaydi.

Ikkinchi yondashuv delikt huquqining oldini oluvchi (preventive) funksiyasiga asoslanadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, zarar qoplash instituti nafaqat mavjud zararni qoplash, balki kelgusida shunday huquqbuzarliklarning oldini olishga xizmat qiladi. Bu yondashuv ayniqsa transport, ekologiya va yuqori xavf manbalari bilan bog'liq munosabatlarda muhim ahamiyatga ega.

Uchinchi yondashuv esa delikt huquqining ijtimoiy funksiyasini asoslaydi. John Gardnerning fikricha, har qanday zamonaviy delikt tizimi fuqarolik muomalasida adolatni ta'minlash va ijtimoiy barqarorlikni saqlash vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarning asosiy ahamiyati shundaki, ular fuqarolik muomalasida buzilgan huquqiy muvozanatni tiklashga xizmat qiladi. Shartnomaviy majburiyatlardan farqli ravishda, delikt majburiyatlari taraflar o'rtasida oldindan mavjud bo'lgan huquqiy munosabatlardan emas, balki huquqbuzarlik sodir etilishi natijasida vujudga keladi. Jules Coleman va Ernest Weinrib tomonidan ishlab chiqilgan corrective justice nazariyasi delikt huquqining zamonaviy tushunchasiga katta ta'sir ko'rsatgan. Ushbu nazariyaga ko'ra, javobgarlikning asosiy vazifasi huquqbuzarni jazolash emas, balki jabrlanuvchining

buzilgan huquqini tiklashdir. Huquqbuzar va jabrlanuvchi bir huquqiy munosabatning ikki tomoni sifatida qaraladi.

Biroq ayrim olimlar ushbu nazariyani tanqid qiladilar. Xususan, Scott Hershovitzning fikricha, zamonaviy delikt huquqini faqat tiklovchi adolat orqali tushuntirish yetarli emas. Uning nazarida, delikt javobgarligi ijtimoiy himoya va huquqbuzarliklarning oldini olish funksiyalarini ham bajaradi. Bizningcha, mazkur pozitsiyalar bir-birini inkor etmaydi. Delikt majburiyatlari bir vaqtning o'zida bir nechta funksiyalarni bajaradi. Bir tomondan, ular jabrlanuvchining huquqlarini tiklaydi; ikkinchi tomondan esa, fuqarolik muomalasi ishtirokchilarini ehtiyotkorlik bilan harakat qilishga undaydi. Ayniqsa, aviatsiya, temir yo'l, avtomobil transporti va yuqori xavf manbalari bilan bog'liq munosabatlarda delikt javobgarligining preventiv ahamiyati yanada kuchliroq namoyon bo'ladi.

Delikt majburiyatlarining yana bir muhim ahamiyati insonning mutlaq huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq. Agar shartnomaviy majburiyatlar nisbiy huquqiy munosabatlarga xizmat qilsa, delikt majburiyatlari hayot, sog'liq, sha'n, qadr-qimmat, mulk daxlsizligi kabi mutlaq huquqlarni himoya qilishga qaratilgan. Shu sababli ular fuqarolik huquqida ijtimoiy adolatni ta'minlash mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Ernest Weinribning corrective justice nazariyasiga ko'ra, delikt huquqining mohiyati huquqbuzar va jabrlanuvchi o'rtasidagi buzilgan huquqiy muvozanatni tiklashdan iborat. Biroq zamonaviy mualliflar ushbu nazariyaning o'zi barcha delikt-huquqiy munosabatlarni izohlash uchun yetarli emasligini ta'kidlaydilar. Xususan, J. Coleman delikt javobgarligi nafaqat tiklovchi adolatni, balki ijtimoiy xavflarni taqsimlash funksiyasini ham bajarishini qayd etadi.

Shuningdek, zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar insonning mutlaq huquqlarini himoya qilish mexanizmi sifatida ham muhimdir. Hayot, sog'liq, sha'n va qadr-qimmat kabi huquqlar buzilgan taqdirda aynan delikt majburiyatlari orqali ularning huquqiy himoyasi ta'minlanadi. Shu sababli delikt huquqi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va ma'naviy ahamiyatga ham ega.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar fuqarolik huquqining eng muhim institutlaridan biri hisoblanadi. Ularning asosiy ahamiyati buzilgan huquqlarni tiklash, jabrlanuvchining mulkiy va nomulkiy manfaatlarini himoya qilish hamda fuqarolik muomalasining barqarorligini ta'minlashda namoyon bo'ladi. Zamonaviy doktrinalar, xususan corrective justice nazariyasi, delikt javobgarligining kompensatsion mohiyatini asoslab bergan bo'lsa-da, bugungi kunda uning preventiv va ijtimoiy funksiyalarini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Shu bois delikt majburiyatlarini kompleks huquqiy institut sifatida baholash va ularning nazariy asoslarini yanada rivojlantirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Imomov N., Babajanova D. *Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar*. – Toshkent: TDYU, 2025.
2. Rahmonqulov H. *Majburiyat huquqi*. -Toshkent: TDYuI. 2005. -184 b.
3. Ernest J. Weinrib. *Correlativity, Personality, and the Emerging Consensus on Corrective Justice*. Theoretical Inquiries in Law, Vol. 2, No. 1, 2001. DOI: 10.2202/1565-3404.1019.
4. Ernest J. Weinrib. *Restitutionary Damages as Corrective Justice*. Theoretical Inquiries in Law, Vol. 1, No. 1, 2000. DOI: 10.2202/1565-3404.1000.
5. John Gardner. *What is Tort Law For? The Place of Corrective Justice*. Oxford University Press, 2019.
6. Ernest J. Weinrib. *Justice, Corrective*. Routledge Encyclopedia of Philosophy, 2001.
7. Christian von Bar. *The Common European Law of Torts*. Vol. 1. Oxford University Press, 1998. P. 15–18.